

Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról*

1. Ha az európai államok jelenlegi nyelvi helyzetét és nyelvpolitikáját nézzük, ami többek szerint az eurolingvisztika új tudományágának fő kutatási területe, azt látjuk, hogy míg Nyugat-Európában a konvergencia, addig Kelet-Európában a divergencia és a dezintegráció jegyei mutatkoznak. A szláv nyelvek területén például a kilencvenes évekelejéig változatként egzisztáló nyelveket beszélők körében az az igény érett követeléssé, hogy nyelvük hivatalosan deklarálva is nyerje el az önálló, standard irodalmi nyelv státuszát. (Vö.: MARTI, ROLAND, *Sprachenpolitik im slavischsprachigen Raum: ZSlPh. 57: 353—70*; HINRICH, UVE, *Das heutige Serbisch*. In: *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. Ein internationales Handbuch. Linguistik International Band 4: 561—82*). Az egykori jugoszláviai nyelvpolitika a múltban (először a XIX. sz. második felében, majd legutóbb 1945 és 1990 között) egy nyelv két változatának minősítette a szerbet és a horvátot, kodifikált nyelvi formának pedig a Boszniában és Crna Gorában (Montenegró) beszélt variánst. Ma már, jó tíz esztendővel Jugoszlávia felbomlása és közel hét évvel a véres belháború után három irodalmi nyelvről beszélünk: a horvátról, a szerbről és a bosnyákról, sőt talán már egy negyedikről, a Crna Gora-iról is.

A szláv országokban a XX. században a standard nyelvi helyzetet két különböző elgondolás határozta meg. Az első világháború befejezését követően „az állam határozza meg a nyelvet” alapelv volt az uralkodó, s ennek megfelelően nyelvi nem egységes államokat hoztak létre nyelvi intézkedések foganatosításával is (Csehszlovákia, Jugoszlávia; később a Szovjetunióban a fehérorszt és az ukránt igyekeztek hozzáigazítani az oroszhoz). A keleti blokk szétesése után a jelszó „a nyelv határozza meg az államot” lett, s a bekövetkezett politikai folyamatokban nyelvi, tkp. nemzeti argumentumok döntő szerepet játszottak.

Némely nyelvészek ma már jóslásokat is megkockáztatnak mondván, hogy a jelenlegi államok stabilitását feltételezve valószínűleg azok a standard nyelvek lesznek képesek fennmaradni, amelyek egy állam hivatalos nyelvei. Ebből a szempontból elsősorban a bosnyák nyelv helyzete problematikus, de politikai okokból kifolyólag a fehérország is, hiszen erős orosz hatás nehezedik rá. Nem eléggé tisztázott a burgenlandi horvátnak az anyaországi standard horváthoz való viszonya, valamint a ruszin nyelv helyzete sem, amelynek két államban, Szlovákiában és Jugoszláviában van regionális státusza. A felső- és az alsósorb tekintetében meghatározó a német nyelv jelenléte, amely ezt a nyelvszigetet kívülről mintegy szűkíti, belülről pedig bomlasztja. A felsősorb német, az alsósorb pedig

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. december 19-i közgyűlésén.

egyszerre német és felsősorbat hatás alatt áll. További kodifikált vagy tervezett standard nyelvek elismerésére vajmi kevés kilátás van; a morva vagy a molisai szláv aligha formálódhatik majd tartósan fennálló standardizált irodalmi nyelvvé. (Vö. MARTI, ROLAND i. m. 527—42; Uő., Probleme europäischer Kleinsprachen. Sorbisch und Bündnerromanisch: Vorträge und Abhandlungen der Slavistik Bd. 18. Verlag Otto Sagner, München, 1990.).

2. Visszatérve a szerbhorvát (horvátszerb) nyelvkérdéshez, először tekintsük át nagy vonalakban a két irodalmi nyelv fejlődését, nézzük meg röviden a körülbelül másfélszáz éves „szerbhorvát” korszakot, s végül lássuk néhány konkrét nyelvi példa segítségével is a horvát, a szerb, a bosnyák és a most kialakulóban levő montenegrói nyelv (?) közötti különbségeket.

Előjáróban le kell szögeznünk, hogy a felsorolt nyelvek genetikailag rokonok, ugyanazon típushoz tartoznak, és areális tekintetben is igen sok közös vonást mutatnak, nyelvtani szerkezetükben megegyeznek (a csekély számú különbségre rá fogok mutatni), szókincsük nagy része természetesen szintén egyező, leginkább szókincsgyarapításuk módjában figyelhetők meg elütő preferenciák. Hogyan lehetséges akkor mégis, hogy ma már nem nyelvváltozatokról, helyi nyelvekről, hanem önálló, sőt különálló irodalmi nyelvekről beszélünk? A feltett kérdésre a választ egyrészt a nyelv története, másrészt a nyelvi jelenségek szociolingvisztikai vizsgálata adja meg.

3. Abból kell kiindulnunk, hogy a déli szláv idiómák a Karavánkáltól a Fekete tengerig egymásba fokozatosan átmenő dialektusláncolatot képeztek és képeznek, amelyben a szomszédos nyelvjárássok beszélői kölcsönösen megértik egymást. Éles nyelvi határ a déli szláv nyelvek között nem is húzható. Primus Truber (1508—1586), a szlovén reformátor volt az első, aki tapasztalatai alapján azt állította, hogy az ő szlovén anyanyelve, amelyet németül „windisch”-nek nevezett, szülőföldjétől egészen Bulgáriáig használható, „végszükségben érthető”, ezért fölvetette azt a gondolatot, hogy a tisztán lutheri értelemben magyarázott evangéliumot ezen a nyelven kellene hirdetni az egész déli szláv térségben. (Vö. KATIČIĆ, RADOSLAV, Serbokroatische Sprache — Serbokroatischer Sprachstreit. In: Das jugoslawische Desaster. Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe. Herausgegeben von REINHARD LAUER und WERNER LEHFELDT. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1995. 23—79.) Lényegében ez az elképzelés tér vissza a XIX. sz.-i illír-mozgalomban is, amelynek vezetői eleinte egyetlen közös irodalmi nyelvet kívántak létrehozni valamennyi déli szláv nép számára. Persze hamarosan kiderült, hogy elgondolásuk keresztülvihetetlen.

4. Az első irodalmi nyelv, amely a szerbhorvát diaszisztéma területén is használható volt, az ószláv vagy óegyházi szláv. Ezt az idő folyamán az egyes területek helyi nyelveihez igazították, így jöttek létre az ószláv nyelv különféle redakciói. Az ószlávba elsősorban horvát területen már a középkorban népnyelvi elemek is keveredtek. Szerb területen ezzel szemben a népnyelv az írott nyelvre egészen a XVIII. század második feléig csak elenyésző befolyást gyakorolt, évszázadokig tartotta magát a szerb egyházi szláv, amelybe az orosz befolyás erősödésével egyre több orosz nyelvi elem is vegyült. Így a XVIII. sz. végéig a szerbek írott nyelve tulajdonképpen keveréknyelv volt. Az első szerb író, aki megkísérelt népnyelven írni, Dositej Obradović (1739—1811) volt. Főműve, „Életem és élményeim” (Život i priključenija) 1783-ban Lipcsében jelent meg. Fonetika, morfológia, valamint konkrét jelentésű lexika tekintetben a népnyelvet használta, de — főként az elvont fogalmak kifejezéseire — sok orosz, illetve szerbesített orosz szó volt kénytelen műveibe iktatni. A szerb irodalmi nyelv kialakításában döntő szerepe Vuk

Stefanović Karadžićnak (1787—1864) volt, aki az 1813-as szerb felkelés leverése után Bécsbe menekült, ahol Bartholomäus (Jernej) Kopitar (1780—1844) hatására látott hozzá a szerb irodalmi és köznyelv „tisztá népnnyelven” történő kiépítéséhez és kodifikálásához. 1814-ben jelentette meg a nyelvtanát (Pismenica...), amellyel valóban lerakta a standardizáció alapjait, 1818-ban pedig kiadta szerb—német—latin szótárát, amelyben kirajzolódtott a lexikai és impliciten a helyesírási norma is. Népköltészeti gyűjtését, amely méltán keltett fel Európá-szerte általános érdeklődést, 1832-től több kötetben jelentette meg.

5. Horvát területen három nagy dialektust különböztetünk meg: ezeket a *mi?* kérdőnév más elnevezései alapján *kaj-*, *ča-* és *što-*nyelvjárásoknak nevezzük. Ezek hangtanban, alaktanban és szókincsben is különböznek egymástól, s a különbségek gyakran gátat szabnak a teljes kölcsönös megértésnek is. A tengerparton és a szigeteken beszélt čanyelvjárás gazdag reneszánsz és barokk irodalommal büszkélkedhet, de hatása a 17. század végére marginalizálódik. A kaj nyelvjárást (természetesen több kisebb helyi dialektussal) Zágráb tágabb környékén beszélték és beszélik ma is. Az első mű, amely ebben a nyelvjárásban (azaz: kialakulóban levő regionális irodalmi nyelven) íródott, Ivan Pergošićnak 1574-ben napvilágot látott Tripartitum-fordítása. A kajhorvát vallási és világi irodalom termékeinél is jelentősebb az e nyelvjáráshoz tartozó szerzők lexikográfiai munkássága. Juraj Habelić (1609—1678), Ivan Belostenec (1542—1675) és Andrija Jambrešić (1706—1758) azonban némiképp tudatosan is, a közérthetőség szempontjából kiindulva vaskos műveikbe több *ča* és *što* szót és kifejezést is felvettek, sőt Karadžić szótárának forrásai között is megtaláljuk ezeket a szótárakat. (J. szótárának magyar vonatkozásaival annak idején már MELICH JÁNOS is foglalkozott, újabban ÉDER ZOLTÁN és magam írtunk erről a témáról.) (Vö. HADROVICS L., *Kajkavische Literatur. Eine Auswahl mit Einleitung, Anmerkungen und kurzem Glossar.* Wiesbaden, 1964.) — Európai színvonalú gazdag *što* nyelvjárású irodalom bontakozott ki már a XVI. századtól Raguzában (Dubrovnik) és a XVIII. sz. második felében Szlavóniában is, ahol szépirodalmi alkotások mellett nyelvtanok is megjelentek (I. M. A. Relković (1732—1798) és M. Lanosović (1742—1814) grammatikáit).

A XIX. sz. első évtizedeiben kibontakozó illír mozgalom képviselői is — mint említettük — először valamennyi déli szláv nép számára kívántak közös, egységes irodalmi nyelvet alkotni, majd miután kiderült, hogy ez illúzió, hiszen sem a szlovénok, sem a bolgárok nem csatlakoztak a szándékhoz, ezt a kívánságot a horvátokra és a szerbekre korlátozták. 1850-ben született meg a nevezetes Bécsi Egyezmény, amely a *što* nyelvjáráson alapuló egységes, közös irodalmi nyelv mellett döntött. Hivatalosan tehát innen számíthatjuk az ún. szerbhorvát korszakot. A vezető horvát, szerb és szlovén írók és tudósok eme bécsi találkozójának célja tulajdonképpen egy német—szláv „jogi és politikai” szótár szerkesztése volt. Természetesen nem modern értelemben vett terminológiai szótárról van szó, hanem az Osztrák Monarchia politikai és jogi gyakorlatában leggyakrabban használt német szavak és kifejezések egybegyűjtéséről és szláv megfelelőik meghatározásáról. Az első szótár, a német—cseh „Separat Ausgabe” 1850-ben jelent meg, a német—horvát, szerb és szlovén pedig 1853-ban. A német—cseh kiadás előszavában Šafařík leszögezi, hogy az Osztrák Monarchiában öt „kiépített” szláv nyelv létezik: a cseh, a lengyel, a ruszin (értsd: ukrán), a szlovén és az illír-szerb. Šafařík szerint a horvát-szerb („illyrisch-serbisch”) egy nyelv, ám két különböző ábécé, valamint egyéb körülmények miatt („...verschiedener anderer Umstände wegen”) két különböző irodalmi körre („in zwei besondere Literaturkreise”) van osztva. Világos volt tehát, hogy a különbségek nem csupán az írásra korlátozódtak, hanem annál összetettebbek és mélyebbek voltak. (Vö.

MAMIĆ, MILE, Deutsch-slawisches Wörterbuch i Bečki dogovori. Rasprave Zavoda za jezik 14. 1988. 113—8).

Lényegében tehát mind a horvátok, mind a szerbek az irodalmi nyelv alapjául ugyanazt a legelterjedtebb és leggazdagabb irodalmi hagyományokkal rendelkező nyelvjárást fogadták el; a horvátok előbb, a szerbek kissé később. A szerbek számára ez a Vuk Karadžičhoz és köréhez kötődő standardizáció merőben új volt, a horvátoknál ellenben már hagyományokkal rendelkezett. A szerb standardizáció és Vuk Karadžić egész munkássága mögött, elsősorban Bartholomäus Kopitar személyes irányító hatása miatt újabban több horvát kutató Bécsből kiinduló politikai szándék megvalósulását látja. Kopitar ugyanis udvari könyvtárosként, egyúttal a szláv nyelvű kiadványok felelős cenzora is volt. Felismerte, hogy Ausztria jövőjét a Monarchia délkeleti része jelentősen befolyásolhatja, így kiemelt figyelmet fordított az ottani nyelvi helyzetre is. A szerbeknek az európai fejlődésbe való integrálása érdekében tanácsos volt szakítani a korábbi nyelvi hagyománnyal, hogy így az orosz befolyás is csökkenjen körükben, s irodalmi nyelvüket a spontán népnyelvre lehessen alapozni. A nemzetté válás korában új erővel kibontakozó nagyszerb eszmét Ausztria szolgálatába kellett állítani. Kopitar véleménye az volt, hogy az Alpoktól keletre csak két nyelv létezik: a szlovén és a szerb. Sem a szlovéneket, sem a horvátokat nem sikerült azonban saját hagyományaiktól az egység érdekében eltéríteni, így nyelvreformáló elgondolása csupán korlátozottan, a szerbeknél valósult meg. Karadžić népköltészeti gyűjtését Kopitar tette ismertté Európa-szerte. A horvátok a nemzeti újjászületés éveiben megismerkedve ezzel a népköltészeti kincsrel nem is gondolhattak arra, hogy a Karadžić gyűjtötte és publikálta alkotások csak szerbek, hiszen azt a folklórt ők már ismerték, kifejezőkészlete nagyrészt beépült a horvát standardba. Semmi olyat, ami nyelvi idegen, nem éreztek benne, számukra ezek az alkotások az illír irodalom gazdagodását jelentették, ezért készségesen fogadták be a „szerb testvéreket” („braću Srbe”) az illír körbe („u ilirsko kolo”).

A bekövetkezett változások azonban jelentősen megzavarták a kialakult horvát standard belső egyensúlyát. Itt nem csupán az új helyesírásra, az illír mozgalom által bevezetett diakritikus jelekre kell gondolnunk, nem is csak a szókincsnek elsősorban fordításokkal, utánzással történő gyarapítására, hanem arra, hogy az addig spontán használattal megteremtett normát előírásokkal is szükségessé vált szabályozni, mégpedig a következő fő területeken: a) az *i-ző* vagy az *ije-ző* kiejtés tekintetében, b) a fonologikus vagy morfológikus helyesírás közötti választásban, valamint c) a főnévragozás többes számú esetrajainak használatában megmutatókozó bizonytalanság kiküszöbölésében. A horvátok végül az *ije-ző* ejtés mellett döntöttek, nagyrészt elfogadták a fonologikus helyesírási elvet s a főnevek többes számú személyragjának egyszerűsítését is, bár ezeken a területeken viszonylagos egységről csak a XIX. sz. végétől beszélhetünk. A XIX. századi horvát klasszikusok például nem alkalmazták műveikben a fonologikus helyesírást, sőt az alakokban sem igazodtak a újító-normához. Ezért került sor egy egészen különleges eljárásra: a XIX. századi klasszikusok nyelvének az új, XX. századi kiadásokban való modernizálására, azaz a közös standardhoz történő hozzáigazítására. Tisztán filológiai szempontból önkényes beavatkozás volt ez, HADROVICS LÁSZLÓ mégis elkerülhetetlen kompromisszumnak látja, amely által értékeket mentettek meg, s tettek az ötven-hatvan évvel későbbi olvasók számára nyelvi hozzáférhetővé. Volt eset rá, hogy ezt maguk az írók is belátták: a hosszú életű Ksaver Šandor Đalski például beleegyezett abba, hogy művei gyűjteményes kiadását filológusok modernizálják (HADROVICS LÁSZLÓ, Sprachliche Modernisierung kroatischer Klassiker. In: Fetschnift für Nikola N. Pribić. Hieronymus Verlag, Neuried, 1983. 375—82). A mai horvát filológusok természetesen másként vélekednek (BROZOVIĆ, DALIBOR, Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti.

In: Hrvatski jezik. Redaktor naukowy: Mijo Lončarić. Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej. Opole, 1988. 19).

A *szerbhorvát* terminust a nemzetközi tudományos irodalomban AUGUST LESKIEN tette általánossá „Grammatik der serbokroatischen Sprache” című 1914-ben megjelent nyelvtanával. Leszőgezi azonban, hogy ez nem népnév, hanem a tudományos kutatás alkotta terminus, mivel azokra a nyelvjárásokra, amelyekről ír, nincs megfelelő közös elnevezés. (LESKIEN i. m. XVIII). Negyvennégy esztendővel később REINHOLD TRAUTMANN pedig szerbhorvátokról beszél, azaz a nyelv elnevezését kiterjeszti a népre is (Die slavischen Völker und Sprachen. Leipzig, 1948. 46).

6. Anélkül, hogy részletkérdések tárgyalásába bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy az egységes „szerbhorvát” standard annak ellenére sem valósult meg maradéktalanul a XX. sz. elejéig, hogy helyesírása (IVAN BROZ, Hrvatski pravopis 1892.), grammatikája (MARETIĆ, TOMO, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika 1899.) és szótára (BROZ—IVEKOVIĆ, Rječnik hrvatskoga jezika 1901.) is megjelent; igaz, több mint hatvan évvel az illírismus és jó harminc esztendővel Karadžić standardjának végleges győzelme után.

Az első világháború után alakult meg a Szerb Horvát és Szlovén Királyság (Kraljevina SHS). Ezt a korszakot az egységesítő törekvések jellemezték, a szerb változat előnyben részesítésével. A horvátok egy részének a közös nyelv iránti lelkesedése csak a politikai egyesítésig tartott, mihelyt azonban ez megvalósult, nyomban konfliktusokra került sor. A Független Horvát Állam (NDH) fennállása alatt a horvátok visszatértek a morfonologikus helyesíráshoz, a nyelv tisztaságának megőrzésére törvényeket és rendeleteket hoztak, a cirill betűs írást betiltották. Ismét erőre kapott az a purizmus, amely a horvát köz- és szaknyelv fejlődését a XIX. sz. hatvanas éveitől jellemezte (vö. NYOMÁRKAY I., Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.; SAMARDŽIJA, M., Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Hrvatska Sveučilišna naklada. Zagreb, 1993.; Jezični purizam u NDH. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb, 1993.). A II. világháborút követő első néhány évet a testvériség és egység (bratstvo i jedinstvo) politikusok által hangoztatott jelszava jellemezte. Az 1954-es Újvidéki Egyezmény (Novosadski dogovor) deklarálta, hogy a szerbek, horvátok és montenegróiak nyelve egy nyelv. Megfelelő tan- és kézikönyvek jelentek meg. 1960-ban a helyesírási szabályzat Újvidéken cirill betűkkel, *e*-ző nyelvjárásban, Zágrábban latin betűvel, *i**je*-ző nyelvjárásban, majd közös értelmező szótár hasonló módon, amelynek azonban csak az első két kötete jelent meg a két Matica közös gondozásában, a második kötet után a Matica hrvatska felmondta a közös kiadást. A hatvanas évektől elsősorban horvát részről egyre jobban erősödött az önállósodás tendenciája. A politikai változások után az 1990-es horvát alkotmány kimondta, hogy a horvát nemzeti állam hivatalos nyelve a horvát, írása pedig latin betűs. Az új Jugoszlávia alkotmánya pedig 1992-ben mondta ki, hogy a szövetségi köztársaság hivatalos nyelve az *e*-ző és/vagy *i**je*-ző kiejtésű szerb, az írás cirill betűs. Bosznia és Hercegovina 1993-as alkotmánya szerint a hivatalos nyelv a szerbhorvát vagy horvátszerb, a cirill és a latin betűs írás egyenrangú. Még ugyanebben az évben Bosznia és Hercegovina elnöksége változtatást javasolt, ti. annak rögzítését, hogy Bosznia-Hercegovinában a bosnyák, a szerb és a horvát nyelv *i**je*-ző ejtésű változatát beszélik. A bosnyák nyelv hivatalos elismerést az 1995-ös daytoni egyezményben kapott. A Crna Gora-i alkotmány 1992-ben kimondta, hogy a köztársaság hivatalos nyelve a szerb vagy szerbhorvát. A Crna Gora-i Pen Központ azonban 1995-ben deklarációban szögezte le, lehetetlenség az, hogy a montenegróiak anyanyelve egy másik nép nevét viselje, azaz a montenegrói nyelvet többé nem variánsként, hanem önálló nyelvként értelmezték.

7. Ez tehát a külső nyelvtörténeti háttér. Újabbban a szociolingvisztikát is egyre jobban foglalkoztatja az ilyen és a hozzájuk hasonló nyelvi kérdések magyarázata. Tulajdonképpen ki nem mondottan is szociolingvisztikai indíttatású volt HADROVICS LÁSZLÓ cikke (Hozzászólás Nyomárkay István előadásához: Nyr. 121. 1997: 467—70), amelyben kiegészítéseket fűzött a Modern Filológiai Társaság közgyűlésén elhangzott előadásomhoz (A szerbhorvát nyelvkérdés: Nyr. 121. 1997: 204—13). Feltette a kérdést, hogyan lehetséges az, hogy a „filológus szemében ilyen jelentéktelennek látszó nyelvi különbségek akkora nemzeti problémákká duzzadhatnak? Ezek a nyelvi különbségek meg vannak terhelve a történelem folyamán felgyűlt vallási, nemzettudati, kulturális és aktuálpolitikai kérdésekkel és potenciális veszélyekkel. Ezt a magyar nemigen érti, mert a mi nyelvünkben alig van egy-két szó, amelyeknek ilyen háttere lenne. Talán a *keresztény* — *keresztényen* változat lehet valami hasonló, de hol van ebben az a forró indulat, ami a horvát és a szerb nemzeti különbségeket fűti?” (i. m. 470). Több szláv, de főként német kutató foglalkozott újabbban ezzel a kérdéssel. A magam részéről meggyőzőnek találtam ROLAND MARTI megközelítését és eredményeit, így a továbbiakban nagyrészt ezekre támaszkodva kísérem meg az előbbieken vázolt jelenségek szociolingvisztikai magyarázatát. Elfogadhatjuk KISS JENŐnek azt a megállapítását, hogy a „nemzettudat kialakulása, a nemzetállamok létrejötte óta a nyelvi konfliktusok egymást érik” (KISS J., Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 248). A szociolingvisztikai kutatás feladata ilyen és hasonló esetekben az, hogy az okok rendszerét felderítse, és a jelenségeket lehetőség szerinti modellálással érthetővé és általánosíthatóvá tegye.

8. Mint mondtuk, a szláv (esetünkben a déli szláv) nyelvek olyan kontinuumot alkottak, amelyben a népesség anyanyelvként genetikailag rokon és egymáshoz közel álló nyelvi formákat használt, amelyek a kölcsönös megértés szakadatlan láncolatát képezték. A kontinuumnak ezen formáját az írásbeliség kialakulása, az írott nyelvek megjelenése bontotta meg. Ezek — MARTI és mások megállapítása szerint — a standard nyelvek első fokozatai. Egy standard nyelv kodifikálása és kiépítése (Ausbau) más standard nyelvekkel való kapcsolatban megy végbe. Ez a kapcsolat először is a kontinuumnak ugyanazon részében használt standard nyelveket, másrészt a szomszédos standard nyelveket is érinti. Jelentős különbségek fennállása esetén különálló, elkülönült nyelvekről (Abstandsprachen) beszélünk, kisebb különbségek esetén pedig ún. kiépülő, létesülő nyelvekről (Ausbausprachen). A kodifikáció eredményezheti a szomszédos standard nyelvek közötti különbségek hangsúlyozását s így növelését is, de járhat a szomszédos nyelvhez való igazodással is. A szomszédos standard vagy standardizálódó nyelvek közötti kapcsolatok különbözők lehetnek. Marti — és az ő nyomán mások is — négy modellt vesznek fel, s ebben a négymodelles mátrixban kísérik meg bemutatni és magyarázni az egy nyelven belüli variánsok és az önálló standard nyelvek mint végletek közötti állapotot, amelyet két modell, az ún. változat- és rokonságmodell jelenít meg. Ha két nyelv viszonyát vizsgáljuk az említett szempontok szerint, megtehetjük ezt nyelvhasználati, kodifikációs és irodalmi (írott nyelvi) szempontok figyelembevételével.

A és B nyelv viszonya	Egy nyelven belüli változat	Változatmodell	Rokonságmodell	Önálló standard nyelv
1. ugyanabban a nyelvi kontinuumban szükségesség	+	+	+	–
2. a kölcsönös megértés magas fokú	+	+	+	–

A és B nyelv viszonya	Egy nyelven belüli változat	Változatmodell	Rokonságmodell	Önálló standard nyelv
3. különbségek vannak minden nyelvi szinten	–	+	+	+
4. független kodifikáció	–	– (+)	+	+
5. a különállás támogatása	–	–	+	+
6. átmenetek	+	+	–	–
7. egységes elnevezés	+	+	–	–
8. egységes hozzárendeltség egy modellhez	+	+	–	–
9. a használat a B-ben szokásos	+	+	– (+)	–
10. a fordítás szokásos	–	–	+ (–)	+

Az egyes pontokhoz a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

1. A és B ugyanahhoz a nyelvi kontinuumhoz kell, hogy tartozzék. A szerb és a horvát nyelv esetében így van.

2. A kölcsönös megértés magas foka azt jelzi, hogy A és B beszélői között a kommunikáció harmadik nyelvre való átváltás nélkül lehetséges. A horvát és szerb között ez fennáll.

3. A és B közötti különbségek minden nyelvi szintre kiterjednek, ami a horvát és a szerb nyelvre vonatkozóan szintén igaz.

4. A és B kodifikálása egymás kifejezett és kölcsönös figyelembevétele vagy egymásra való kölcsönös utalás nélkül történik. Mint az eddig elmondottakból kitűnt, a horvát nyelvi kodifikáció a szerbet megelőzve, a hasonló szerb törekvések tekintetbevétele nélkül ment végbe, a közös szakasz csak később kezdődött.

5. A kodifikáció az A és B közötti különállást tudatosan növeli. A horvát és szerb viszonylatában a különállás eleinte magától értetődött, később ezt — nagyrészt politikai okokból — minimalizálni igyekeztek, de ebben a nyelvpolitika irányítói sohasem voltak egységesek.

6. Az A és B közötti átmenetek azt is eredményezhetik, hogy további változatok keletkezhetnek, pl. brit, amerikai, kanadai stb. angol. Horvát és szerb között átmeneti dialektusok léteznek, a kodifikált nyelvek tekintetében átmenetokről természetesen nem beszélhetünk.

7. Egységes név a *szerbhorvát* (*horvátszerb*) megnevezés megszűntével nincs, de az önálló nyelvek deklarálását megelőző időszak alatt is gyakran találoztunk csak *horvát* elnevezéssel.

8. A és B közötti viszonyt, az egy modellhez való tartozást mindkét részről egyformán respektálják. Ez horvát és szerb relációban nem volt soha így.

9. A és B nyelv mindkét nyelvterületen használható és egyenlő értékű. Ez az ismertetőjegy tkp. a gyakorlati nyelvhasználatra vonatkozik, és akkor valósul meg, ha a kommunikációban nem szükséges A-ról B-re (vagy fordítva) átváltani. A 2. pontban mondottaktól ez annyiban különbözik, hogy a kölcsönös megértés magas foka nem jelenti szükségszerűen, hogy a mindennapi gyakorlatban A-t B egész területén használják. A szerb standardot horvát nyelvterületen s a horvátot szerb területen nem használják, sőt tudatosan hangsúlyozzák a különállást.

10. A fordítás A-ról B-re (vagy fordítva) horvát és szerb viszonylatban nem gyakorlat.

A táblázatot áttekintve megállapíthatjuk, hogy a horvát-szerb viszonylatban a változatmodellből rokonságmodellé való átalakulás ment végbe. Nyelvhasználati tekintetben a két nyelv viszonya megfelel ugyan a változat- és a rokonságmodell ismérveinek is, kodifikációs (szociolingvisztikai) szempontból azonban egyértelműen a rokonságmodell kerül előtérbe, ezt erősíti a 9. pontban felvett szempont is. Nagyjából hasonló folyamat tanúi lehetünk a cseh és a szlovák nyelv viszonylatában is.

A továbbiakban — most már a történeti és a szociolingvisztikai áttekintés után — rátérhetünk a 2. és 9. pont részletezésére, azaz a különböző nyelvi szinteken mutatkozó különbségek vázlatos, csupán néhány példára szorítkozó bemutatására.

9. A horvát és a szerb nyelv közötti elsősorban lexikai különbségeket többen is feldolgozták. 1935-ben RADOSAV BOŠKOVIĆ szerb nyelvész (O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika: Naš jezik 3: 277—82), 1940-ben PETAR GUBERINA és KRUNO KRSTIĆ (Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Reprint: Liber Croaticus Verlag GmbH, Mainz, 1977.) szentelt a kérdésnek terjedelmesebb tanulmányt, legújabbán pedig VLADIMIR BRODNJAK jelentetett meg részletes különbségszótárt (Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika. Zagreb, 1992.). Elegendő azonban a sajtót és a tudományos közleményeket (főképp a nyelv- és irodalomtudományiakat) figyelemmel kísérmünk, bennük számos új (noha sokszor csupán kérészéletű) vagy felújított szó hívja fel magára a figyelmet. Az elméleti tanulmányok mellett konkrétságával s a jelenlegi nyelvállapot és úzus egzakt feldolgozásával tűnik ki IVO PRANJKOVIĆ tanulmánya (The Croatian standard language and the Serbian standard language: International Journal of the Sociology of Language 147: 31—51).

A horvát és a szerb standard közötti szókincsbeli különbségeket érintjük először. Ezeknek több típusát különböztethetjük meg:

1. A horvátban az egykori *jat* helyén (*i*)*je*, a szerbben *e* áll: *mlijeko* — *mleko* 'tej', *vidjeti* — *videti* 'látni'.

2. A horvát a szerb standard ósláv vagy orosz eredetű elemeit a saját hagyomány szavaival helyettesíti: *zanemarivati* — *prenebregavati* 'elhanyagolni', *sigurnost* — *bezbednost* 'biztonság', *nadmašiti* — *prevazići* 'felülmúlni', *inozemni* — *inostrani* 'külföldi'.

3. A horvátban idegen (német vagy cseh) mintára alkotott szó használatos, a szerbben orosz (ósláv) eredetű: *kolodvor* — *stanica* 'vasútállomás, pályaudvar', *vlak* — *voz* 'vonat', *samostan* — *manastir* 'kolostor', *zrak* — *vazduh* 'levegő'.

4. A horvátban anyanyelvi szó áll, a szerbben internacionalizmus: *ljekarna* — *apoteka* 'gyógyszertár, patika', *dizalo* — *lift* 'felvonó, lift', *ravnatelj* — *direktor* 'igazgató, direktor', *glazba* — *muzika* 'zene, muzsika'. Az ebbe a típusba tartozó szavak emlékeztetnek a magyar úzusra is, csak hogy használatukban olyan hangulati különbségek, amilyenek a magyarban megfigyelhetők, nincsenek.

5. A horvátban vagy nyelvújításuk korából való, vagy régebbi anyanyelvi szó használatos, a szerbben nemzetközi szó: *brzofav* — *telegram* 'távirat', *mirovina* — *penzija* 'nyugdíj', *oporba* — *opozicija* 'ellenzék', *povijest* — *istorija* 'történelem'. Az ehhez a típushoz tartozó szavaknál a horvátban az anyanyelvi szó használata mind az írott, mind a beszélt nyelvben kizárólagos.

6. Ugyanazon tőből más képzővel alkotott szavak: *liječnik* — *lekar* 'orvos', *čitalelj* — *čitalac* 'olvasó', *čimbenik* — *činilac* 'tényező, faktor', *redovit* — *redovan* 'rendes'.

7. Különböző vagy csak történeti ismeretekkel azonosítható tőből alkotott szavak (sokszor ugyanavval a képzővel): *iznimak* — *izuzetak* 'kivétel', *stupanj** — *stepen* 'fok', *natuknica* — *odrenica* 'címszó', *pozornost* — *pažnja* 'figyelem', *tjedan* — *nedelja* '(nap-

tári) hét', *nazočan** — *prisutan* 'jelenlevő', *obitelj* — *porodica* 'család', *znatiželja** — *radoznanost* 'kíváncsiság'. (A megjelölt horvát szavak előfordulhatnak a szerbben is.)

8. A régi idegen szavakat a horvátok latin(os) írásmóddal írják, s így is ejtik, a szerbek a görög hagyomány szerint: *labirint* — *lavirint*, *kaos* — *haos*, *amen* — *amin*, *Cipar* — *Kipar*, *ocean* — *okean*.

9. Az idegen eredetű főnevek adaptált alakjában eltérő grammatikai nem, a) a horvátban nőnem, a szerbben hímnem: *minuta* — *minut*, *metoda* — *method*, *fronta* — *front*, *gripa* — *grip*; b) a horvátban hímnem, a szerbben nőnem: *fonem* — *fonema*, *planet* — *planeta*, *arhiv* — *arhiva*, *imperij* — *imperija*, *teritorij* — *teritorija*.

10. Az idegen eredetű igék adaptációs képzője a horvátban *-ira*, a szerbben *-ova*, *-isa-*: *organizirati* — *organizovati*, *mobilizirati* — *mobilisati*, *informirati* — *informisati*.

11. A különbségek a vallási élet szókincsében: a szerbben az ortodox egyház szerbesített terminusai használatosak: *episkop* — *biskup*, *iguman* — *gvardijan*, *kaluđer* — *redovnik* 'szerzetes', *manastir* — *samostan*, *krst* — *križ* 'kereszt'.

F o n e t i k a i különbségek az említett *jat*-megfelelésen kívül az idegen szavak hangsúlyában fordulnak elő. A szóbelseji eső intonáció a horvátban szabályos helyétől egy szótaggal a szó vége felé tolódhat, míg a szerb ejtés legtöbbször őrzi a szláv hangsúlynak megfelelő helyet: *televizija* (*televizija* helyett), *kontinuitët* (*kontinuitët* helyett).

M o r f o l ó g i a i tekintetben megemlítendő, hogy a tőszámnevek ragozása 2-től 4-ig a szerb standardban kiveszett, a horvátban nem, pl. horvát: *dvije zemlje* 'két ország' : *iz dviju zemalja* 'két országból' — szerb: *dve (dvije) zemlje* : *iz dve (dvije) zemlje* 'ua.'

S z i n t a k t i k a i tekintetben legfontosabb különbség az, hogy a horvát modális és segédigék mellett infinitívuszt használ, a szerb *da* + praesens szerkezetet (balkanizmus): horvát: „Hoću ti nešto reći” 'Mondani akarok valamit neked' — szerb: „Hoću ti nešto da kažem”; horvát: „Moram to završiti.” 'Ezt be kell fejeznem' — szerb: „Moram to da završim”.

A vázlatosan ismertetett különbségek a kölcsönös megértést nem gátolják. Jelentős részük az eltérő társadalmi és nyelvi fejlődés eredménye, de felfedezhető mögöttük a keleti és nyugati kultúrkör s ezen belül más-más idegen nyelvi minta hatása is. A szerb nyelv továbbra is nyitott az idegen szavak iránt, a horvát kevésbé, noha annak az extrém purista folyamatnak, amely az önálló Horvátország kikiáltását követte, mára már, úgy tűnik, vége.

10. A bosnyák nyelv (bosanski jezik) az Osztrák–Magyar Monarchia idején mint az egységes Bosznia-Hercegovina hivatalos nyelve szerepelt. Magának a névnek történelmi múltja van, így a bosnyák nyelvről (vagy inkább dialektusról) olvasunk Megiser „Thesaurus polyglottus”-ában, de használják ezt az elnevezést a *dalmát*, a *szerb* és a *horvát* mellett a XVII. századi boszniai írók is. Evila Cselebi is megemlíti útleírásában, s hasonlóan tartja a latinhoz. (Vö. HALILOVIĆ, SENAHD, Bosanski jezik. Sarajevo, 1991.) Az első nyelvtan 1880-ban jelent meg „Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole” címmel. 1911-ig volt használatban, de 1908-tól „Gramatika srpsko-hrvatskoga jezika” címmel. Kállay Benjamin idejében a *bosanski zemaljski jezik* 'bosnyák hazai (anya-)nyelv' volt használatos. A felújított nyelvnek és névnek tehát hagyománya van. (A kérdéshez l. még KUNA, HERTA, Neki problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini XIX. vijeka (na građi hrvatskih novina i časopisa. In: Festeschrift für Nikola N. Pribić. Hieronymus Verlag, Neurid, 1983. 385—94.)

A bosnyák nyelv fejlődési vonalai és tendenciái (vö. HALILOVIĆ, S. i. m.; NEWEK-LOWSKY, GERHARD, Serbisch, Kroatisch, Bosnisch, Montenegrinisch-Perspektiven. In: Sprachwandel in der Slavia 554—5) a következőkben konstatálhatók:

a) Közeledés a horváthoz, a horvát szavak favorizálása, pl. *povijest istorija* helyett, *slušaatelj* 'hallgató' *slušalac* helyett.

b) A horvát szavak előnyben részesítése mellett nem adják fel a *h*-s ejtés boszniai tradícióját: *hirurg* és nem *kirurg*, *hemija* és nem *kemija*, valamint *okean* és nem *ocean*.

c) Néhány eddigi nyelvjárási jelenség standard nyelvi szintre emelése, pl. a *h* fonéma írása ott is, ahol etimológiailag a helyén van, ott is, ahol másodlagos, pl. *hrđa* 'rozstda', *hrvati se* 'birkózni', *hudovica* 'özvegyasszony', *lahak* 'könnyű' stb.

d) A turcizmusok ápolása, pl. *aždaha* 'sárkány' (h. és sz. *aždaja*), *buzdohan* 'buzogány' (sz., h. *buzdovan*), *findžan* 'kávésészze', *mejdan* 'csatatér', *šehid* 'mártír' stb.

Ma a bosnyák nyelv a Boszniában élő muzulmánok nyelve, amely szilárd standarddal még nem rendelkezik. A tendenciák azt mutatják, hogy a hagyományos hazai elemek, a turcizmusok és helyi nyelvjárási kifejezések köznyelvi szintre emelése van folyamatban, a horvát és a szerb jellegzetességű kifejezések között a választás szabad: jelenleg a horvát szavak élveznek előnyt.

11. A *Crna-Gora-i (montenegrói) nyelv* terminus a már említett Pen-központtól származó nyilatkozat óta van használatban. Ennek lényege, hogy Crna Gorában az anyanyelvet többé már nem a szerb (szerbhorvát) variánsának, hanem önálló nyelvnek tekintik. E nyelv grammatikája és helyesírása 1997-ben jelent meg. A latin és a cirill betűs írás egyenrangú. Amiben ez a nyelv az egykori szerbhorváltól különbözik, az a nyelvjárási jelenségek köznyelvbe való beemelésére való törekvés. Ilyen nyelvjárási jelenség az ún. legújabb palatalizáció, azaz az egykori (már említett) *jat* helyén keletkezett *j* fonéma megelőző fonémára gyakorolt hatásának kiejtésben és helyesírásban történő érvényesítése, pl. *čerati* (h. *tjerati*) 'üzni, hajtani', *ćepanica* (h. *ćjepanica*) 'fahasáb', *hćeti* (h. *htjeti*) 'akarni'.

A Crna Gora-i helyesírás követi a fonologikus helyesírás alapelveit, és az „egy hang, egy betű” alapelvhez tartja magát. Ezen logika alapján vezettek be a helyesírásban három új betűt: a latin betűs ábécében: *š*, *ž*, *ž* 'dz', a cirill betűsben: *ж*, *џ*, *с*. Pl. *šever* (h. *šjever*, sz. *sever*) 'észak', *koži* (h., sz. *kozji*) 'kecske-', *žora* (h., sz. *zora*) 'hajnal' stb. Példáinkból is kitűnik, hogy az *š* és a *ž* hang jotáció, a *ж* pedig affrikálódás eredményeként keletkezett.

Az elmondottakon kívül természetesen jellemző erre a nyelvre (?) a regionális lexika kultiválása is. A nyelv jövője minden bizonnyal a politikai fejlődéstől függ. A Crna Gora-i alkotmányban ugyanis ma is az áll, hogy Crna Gora nyelve szerb, illetve a szerbnek *je-zó* variánsa.

12. Déli szomszédaink nyelvi helyzetképe az önmagában való érdekességen túlmenően általános tanulságokkal is szolgál. Élő példákön láthatjuk a nyelven kívüli tényezők közvetlen és gyors visszahatását a nyelvre, egyrészt annak a beszélők részéről tanúsított értékelésére és megítélésére, másrészt magának a nyelvnek nemzeti tudatot formáló erejére is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

The linguistic situation south of Hungary

The linguistic state of affairs in neighbouring countries south of Hungary is remarkable in itself, but it yields some general conclusions as well. We can see living examples of extralinguistic factors exerting a direct and fast influence on language: partly in the linguistic attitudes of speak-

ers, and partly in the role of language in shaping national consciousness. It is interesting to note that, whereas Western Europe is generally characterised by a process of linguistic convergence, Eastern European countries (and especially the Balkans) show signs of divergence and disintegration. This is closely related to the ongoing political changes. The author looks at the fate of Serbian, Croatian, Bosnian, and Montenegrin, and analyses the effects of historical events, the development of literacy, and other cultural factors, presenting specific examples of linguistic divergence.

ISTVÁN NYOMÁRKAY